

Katarzyna Marszałek

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0003-3969-8453

Próba zbudowania płaszczyzn rzecznictwa i współpracy dla działań wychowawczych organizacji harcerskich i skautowych po 1989 roku w Polsce. Na przykładzie Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich, Federacji Harcerstwa Polskiego – doniesienie z badań

Po zmianie ustroju w Polsce w 1990 roku zlikwidowano monopol Związku Harcerstwa Polskiego i umożliwiono rejestrację innych organizacji harcerskich i skautowych na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Nowe stowarzyszenia podjęły próby zbudowania płaszczyzn rzecznictwa i współpracy dla swoich działań wychowawczych. W poniższym doniesieniu z badań sprawozdawczych i historycznych zaprezentowano działalność dwóch inicjatyw: Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich, Federacji Harcerstwa Polskiego. Opisano genezę powstania, okres funkcjonowania, organizacje tworzące, cele działalności.

Słowa kluczowe: organizacje harcerskie, skautowe, Federacja Harcerstwa Polskiego, Komisja Porozumiewawcza Organizacji Harcerskich, organizacje pozarządowe, rzecznictwo, współpraca

An attempt to build advocacy and cooperation for the activities of the educated scout and scout organizations after 1989 in Poland. At the representation of the Coordination Committee of Scout Organizations, Federation of Polish Scouting – research report

The text is a report from reporting, historical research, in which I describe and compare attempts to build levels of advocacy and cooperation for the educational departments of scout and scout organizations after 1989 in Poland. On the example of the Coordinating Commission of Scout Organizations, the Polish Scouting Federation. The presented initiatives did not

bring tangible long-term levels of advocacy and cooperation for the educational activities of various scout and scout organizations.

Keywords: scouting and scouting organizations, the Polish Scouting Federation; the Commissariat of Scouting Organizations; non-governmental organizations; advocacy, cooperation

Wprowadzenie

Ruch harcerski funkcjonuje w Polsce i na ziemiach polskich od przeszło stu lat i nigdy nie był jednolity. W różnych okresach historycznych funkcjonowało wiele organizacji harcerskich i skautowych (Marszałek, 2023). Relacje pomiędzy nimi przebiegały różnie, w zależności od kontekstu społeczno-kulturowo-historycznego (Marszałek, 2016; 2019). Poniżej prezentuję dwa wybrane przykłady prób zbudowania płaszczyzn rzecznictwa i współpracy dla działań wychowawczych organizacji harcerskich i skautowych w Polsce, podjęte po 1989 roku¹.

Prezentowane badania sprawozdawcze i historyczne² mają na celu opisanie i porównanie określonych cech. Zastosowałam następujące kategorie analizy: geneza, okres funkcjonowania, organizacje tworzące, cele działalności. Doboru zespołów dokonałam na podstawie dostępności dokumentów źródłowych (Palka, 2006), które odszukałam podczas kwerend przeprowadzonych w latach 2010–2022 m.in. w: Muzeum Harcerstwa w Warszawie, Archiwum ZHR przy ulicy Litewskiej w Warszawie (Marszałek, 2014a, 2014b, 2016, 2017), bibliotekach posiadających harcerskie publikacje i materiały ulotne (Marszałek, 2018).

Przejdę do omówienia następujących podmiotów: Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich³, Federacji Harcerstwa Polskiego⁴.

Komisja Porozumiewawcza Organizacji Harcerskich

Występują w materiałach źródłowych dwie daty powołania Komisji: 8 stycznia 1990 roku (*Informacja o powstaniu*) oraz 27 listopada 1990 roku (*Uchwała o powołaniu*). W skład weszły: Polska Organizacja Harcerska, Stowarzyszenie Harcerstwa Katolickiego „Zawisza”, Związek Harcerstwa Polskiego-1918 i Związek

¹ W dniu 23 lutego 1990 roku skreślono artykuł 46 w ustawie Prawo o stowarzyszeniach, który określał „monopol na harcerstwo” dla Związku Harcerstwa Polskiego.

² Przyjęłam schemat badań historycznych za Krzysztofem Rubachą (2008).

³ Zwana również Komisją Porozumiewawczą Organizacji Harcerskich i Skautowych.

⁴ Związek stowarzyszeń.

Harcerstwa Rzeczypospolitej. W Komunikacie specjalnym nr 1 Przewodniczący Rady Naczelnej ZHR określił:

Stworzone zostały, bowiem nie tylko podstawy dla rzetelnej współpracy podpisujących Porozumienie krajowych organizacji harcerskich w duchu skautowo-harcerskiego braterstwa, lecz zaistniała również możliwość, aby po 50 trudnych latach zasiadła we wspólnym kręgu rady brać harcerska z kraju i z całego świata – ta ostatnia skupiona w Związku Harcerstwa Polskiego poza granicami Kraju. Jedyna organizacja będąca legalnym i ciągłym kontynuatorem powołanego w roku 1918 na Zjeździe w Lublinie Związku Harcerstwa Polskiego. W ten sposób zaistniały również realne możliwości, aby polskie harcerstwo znalazło się niebawem ponownie w szeregach Międzynarodowego Biura Skautowego. Podpisane Porozumienie to również kolejny krok na obranej przez Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej drodze prezentowania coraz mocniejszej alternatywy w stosunku do ZHP w kraju, alternatywy pobudzającej uczestników tej organizacji do występowania z niej lub wywierania presji na własne kierownictwo w celu dalszych pozytywnych przeobrażeń (*Informacja o powstaniu*, s. 220).

Organizacje określiły, iż zawiązując wspólną Komisję, pragnęły, by

służyła ona budowaniu jedności harcerstwa, by stała się forum współpracy autentycznych organizacji harcerskich w kraju i na świecie. Organizacji, pragnących wychować polską młodzież w duchu tradycyjnych ideałów harcerskich wyrażonych w prawie i przyrzeczeniu harcerskim (*Uchwała o powołaniu*, s. 224).

Rozumienie jedności harcerstwa ewaluowało w dyskusjach Komisji. Na początku dążono do wspólnego Zjazdu⁵ organizacji, które czują się spadkobiercami wartości wychowawczych skautingu światowego i polskiego harcerstwa. Jednocześnie w Komisji toczono dyskusję odnośnie do stosunku do ZHP. Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej uważał, że należy rozwiązać Komitety Odrodzenia ZHP, gdyż nie mogą one stanowić strony w budowaniu organizacji harcerskiej ZHP, a ZHP-1918, uważało, że Komitety Odrodzenia ZHP mogą przyczynić się do powodzenia idei odbycia wspólnego zjazdu (*Notatki*). W kolejnym dokumencie akcentowano:

Celem Komisji jest wypracowywanie form współpracy organizacji reprezentowanych w Komisji; występowanie w imieniu organizacji reprezentowanych w Komisji wobec innych organizacji, instytucji i środowisk w kraju i za grani-

---

⁵ W oparciu o statut ZHP z 1936 roku.

ca; podejmowanie działań służących pomocy całemu ruchowi harcerskiemu w realizacji jego zadań i propagowaniu w społeczeństwie ideałów harcerskich (*Informacja o spotkaniu*, s. 227).

Opracowano zasady działania Komisji⁶, w których określono m.in., że:

- Komisja jest forum współpracy tych organizacji;
- Każda organizacja jest reprezentowana na forum Komisji przez jednego przedstawiciela z prawem głosu;
- W skład Komisji z głosem doradczym wchodzi przedstawiciel Ministerstwa Edukacji Narodowej;
- Decyzje Komisji Porozumiewawczej dotyczą jedynie kwestii współpracy organizacji wchodzących w jej skład i nie ingerują w wewnętrzne sprawy organizacji;
- Komisja Porozumiewawcza może opiniować sprawy dotyczące organizacji wchodzących w jej skład na życzenie władz państwowych, innych organizacji, instytucji itp.;
- Komisja nawiąże kontakt z Międzynarodowym Biurem Skautowym i Międzynarodowym Biurem Skautek oraz zaproponuje formę współpracy z międzynarodowymi biurami do akceptacji organizacji harcerskich i skautowych (*Zasady*, s. 227–229).

Jesienią 1991 roku Międzynarodowe Biuro Skautowe spotęgowало naciski na ZHP i Komisję Porozumiewawczą Organizacji Harcerskich

w celu doprowadzenia do powstania jednej reprezentacji polskiego harcerstwa, która będzie mogła być przyjęta do międzynarodowych organizacji skautek i skautów. Zaproszenie na rozmowy w Genewie przyjęły: ZHP, ZHP'18 i ZHR. Uzgodniono tam tryb łączenia się polskiego harcerstwa (na razie z pominięciem innych organizacji) w trzech krokach. W pierwszym kroku ZHP'18 i ZHR miały połączyć się w jedną organizację, w drugim kroku powołany miał zostać zespół roboczy pomiędzy ZHP i połączoną organizacją i w trzecim kroku miało zostać utworzone jedno stowarzyszenie harcerskie⁷ (*Rys*, s. 558).

To ostatnie sformułowanie było dyskusyjne, gdyż w listopadzie 1993 roku Wojciech Hausner podczas opisywania wydarzeń i decyzji ZHR związanych z próbą przystąpienia do WOSM i WAGGGS stwierdził:

Wyjaśnić trzeba również zapisane w regulaminie porozumienia ZHP i ZHR sformułowania o dążeniu do jedności ruchu harcerskiego. Może ona przyjmo-

---

⁶ Nastąpiła zmiana nazwy na: Komisja Porozumiewawcza Organizacji Harcerskich i Skautowych.

⁷ Zmieniłam czas w cytacie.

wać różne formy, m.in. federacyjne. W sposób świadomy nie zapisano „zjednoczenia ZHR i ZHP”. Myślenie o ruchu harcerskim w większej perspektywie niż jedna organizacja i jeden rok musi doprowadzić do myślenia o jakiejś formule jedności tego ruchu. Takiego myślenia na pewno można wymagać od grona harcmistrzowskiego (*Informacja Wojciech*, s. 448).

Ryszard Paćłowski (ówczesny Naczelnik ZHP) tak relacjonował dalsze wydarzenia:

7 czerwca 1995 roku generalny WOSM Jacques Moreillon wystosował list do komisarzy zagranicznych ZHP i ZHR, w którym zaproponował konkretny kalendarz działań akcesyjnych. Postulował, aby oba stowarzyszenia ostatecznie wypracowały porozumienie, tworząc tymczasową federację ZHP–ZHR, określiły termin zjednoczenia [...] (Paćłowski, 2005, s. 75).

Podjęto szereg działań, jednak wspólnego stanowiska nie ustalono. Zgodnie z wcześniejszymi sugestiami proponowano,

aby celem porozumienia było zjednoczenie ZHP i ZHR w jedną organizację harcerską w ciągu pięciu lat. ZHR chciał, aby stworzyć wspólną reprezentację obu stowarzyszeń w WOSM i WAGGGS, sprawę zjednoczenia kwitując ogólnikową deklaracją o istnieniu takiej ewentualnej możliwości w bliżej nieokreślonej przyszłości. We wrześniu 1995 roku Komisja Konstytucyjna WOSM uznała sformułowanie zaproponowane przez ZHR za niemożliwe do zaakceptowania i przedstawiła własny projekt, zbliżony do stanowisk ZHP. Ponieważ ZHR go nie zaakceptował, przygotowano kolejną wersję przepisów. A potem następną i tak czterokrotnie. Jednak każda z nich określała jasno cel porozumienia: zjednoczenie się obu organizacji. ZHP zaakceptował wszystkie propozycje. ZHR wszystkie odrzucił (Paćłowski, 2005, s. 76).

Rozmowy zjednoczeniowe bez udziału mniejszych organizacji alternatywnych oraz spory dotyczące stosunku do ZHP spowodowały praktyczne zawieszenie pracy Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich, choć próbowano zmanifestować jej żywotność, włączając w jej prace NKIH „Leśna Szkołka” (Rys, s. 558). Mniejsze organizacje harcerskie i skautowe z racji pata decyzyjnego zdecydowały się ubiegać i przystąpić do innych międzynarodowych organizacji skautowych⁸, jednocześnie w kwietniu 1993 roku miało miejsce spotkanie małych organizacji harcerskich celem przeanalizowania możliwości powołania

---

⁸ Polska Organizacja Harcerska do organizacji Skauci Baden-Powella z siedzibą w Londynie, Stowarzyszenie Harcerstwa Katolickiego „Zawisza” do Federacji Skautingu Europejskiego o profilu katolickim z siedzibą w Paryżu.

Federacji Harcerstwa Polskiego (*Rys*, s. 558). Na spotkanie (25 kwietnia 1993 roku) przybyli przedstawiciele: Federacji Drużyn im. Cichociemnych; Harcerskiego Ruchu Obrony Środowiska im. Św. Franciszka z Asyżu; Niezależnego Kręgu Instruktorów Harcerskich „Leśna Szkoła”; Polskiej Organizacji Harcerskiej; Stowarzyszenia Harcerstwa Katolickiego „Zawisza” (w charakterze obserwatora). W spotkaniu uczestniczyli również obserwatorzy z: Parafii NSPJ „Na Czarnej” w Gdańsku-Wrzeszczu (kapelan harcerski); Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (Wiceprzewodniczący); NSZZ „Solidarność” (członek Zarządu Regionu Gdańskiego), (*Notatka*, s. 435). Podjęto decyzję o woli powołania Federacji Harcerstwa Polskiego podobnej w swych celach do modelu czeskiego („tzn. silne, samodzielne środowiska harcerskie powiązane strukturami doradczo-porozumiewawczymi”) (*Notatka*, s. 436). Zakładano udział w powołaniu Federacji z udziałem ZHP i ZHR, jednak zaznaczano, że „w kontaktach z władzami ZHP należy zachować ostrożność z uwagi na wcześniejsze, przykre doświadczenia paru organizacji” (*Notatka*, s. 436). Podkreślano:

Lepiej niech na początku ZHP⁹ będzie czymś w rodzaju obserwatora. Przynajmniej do czasu, aż się nie rozliczy z innymi organizacjami z posiadanego majątku. Porozumienie Organizacji Harcerskich praktycznie nie istnieje, bo nie ma już wspólnego celu (wspólne wejście do Międzynarodowego Biura Skautowego w Genewie). Małe organizacje są na tym polu ignorowane. J. Pastwa (ZHR) stwierdził, że Porozumienie Organizacji Harcerskich przestało funkcjonować, ponieważ POH i SHK „Zawisza” przestały się nim interesować, a w dodatku rozpoczęły starania o przyjęcie do innych biur skautowych (*Rys*, s. 558).

Wiosną 1994 roku doszło z inicjatywy ZHR do reaktywowania działalności Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich. Do prac Komisji włączyły się następujące organizacje: Federacja Drużyn im. Cichociemnych; Niezależny Krąg Instruktorów Harcerskich „Leśna Szkoła”; Polska Organizacja Harcerska; Stowarzyszenie Harcerstwa Katolickiego „Zawisza”; ZHR. Znowu został postawiony problem formalnej formuły jedności ruchu harcerskiego (*Rys*, s. 558).

W czerwcu 1994 na specjalną zbiórkę Komisji przybyli byli Naczelnik Szarych Szeregów hm Stanisław Broniewski „Orsza”. Stwierdził, że jest już najwyższy czas, by wszystkie organizacje harcerskie się zjednoczyły. Proponował on dla dobra wspólnej, harcerskiej sprawy wstąpienie wszystkich alternatywnych do ZHP – na zasadach, które powinny być tematem negocjacji, oraz stworzenie wspólnej komisji historycznej, która w swoim opracowaniu uwypukliłaby

---

⁹ W tym czasie „przedstawiciel GK ZHP oświadczył, iż władze ZHP opowiadają się za istnieniem tylko jednej organizacji harcerskiej: ZHP – do której członkowie innych organizacji mogliby wstąpić” (*Rys*, s. 559).

rolę organizacji alternatywnych w tworzeniu oblicza harcerstwa polskiego. Przedstawiciele organizacji członkowskich KPOH przyjęli słowa druha „Orszy” ze sceptycyzmem, uważając, że testem na możliwość współpracy z ZHP mogłyby być jakieś wspólne międzynarodowe imprezy. Wydaje się, że próbą zorganizowania takiej imprezy jest Światowy Zlot Harcerstwa Polskiego planowany przez ZHP w sierpniu 1995. ZHP nie zaprosił innych organizacji do przemyślenia idei Zlotu i do współkierowania Zlotem. Odebrane to zostało jako tendencja do wyeksponowania ZHP jako głównego animatora zjednoczenia polskiego harcerstwa i to zjednoczenia rozumianego docelowo wyłącznie jako wstąpienie innych organizacji do ZHP. Po czerwcowej zbiórce zaczęto się znów zastanawiać w Komisji Porozumiewawczej nad możliwościami zjednoczenia harcerstwa. Dyskutowano koncepcję przyjęcia ZHP do Komisji lub stworzenia wspólnie z nim federacji. W rezultacie zaczął jednak przeważać pogląd, iż na początek powinny federować się organizacje członkowskie KPOH, a dopiero potem myśleć o ewentualnym przyjęciu ZHP – jeśli związek ten będzie tym w ogóle zainteresowany¹⁰. We wrześniu 1994 IV kongres POH przyjął uchwałę popierającą przekształcenie się KPOH w federację. W praktyce jednak nie było w Komisji Porozumiewawczej zgodnej i zdecydowanej woli do tworzenia federacji. W tej sytuacji 8.12.1994 w Gdyni FDC i NIKIH „Leśna Szkołka” powołały organizację o nazwie Harcerska Poradnia „Wigry” z siedzibą w Krakowie, która miała stać się trzecim członem federacji. Kilka dni potem rada Naczelna ZHR, nie znając ustaleń ww. organizacji, poparła ideę federowania się organizacji, członkowskich KPOH. Dnia 21.01.95 na zbiórce KPOH przedstawiciel NIKIH „Leśna Szkołka” zrelacjonował federacyjne ustalenia gdyńskie, stwierdzając, że jak tylko skończy się ogromnie długa procedura rejestracji w Krakowie Harcerskiej Poradni „Wigry”, powstanie federacja harcerska. Przedstawiciel POH stwierdził, iż nie trzeba czekać na rejestrację Poradni, bo trzecim członem federacji może stać się POH (Rys, s. 559).

W dniu 18 lutego 1995 r. w Kościele Najświętszej Maryi Panny w Gdyni przedstawiciele: FDC¹¹, NIKIH „Leśna Szkołka”¹² i POH¹³, w obecności oficjalnego reprezentanta Rady Naczelnej ZHR, podjęli decyzję o powołaniu Federacji Harcerstwa Polskiego. Uznano, iż jeżeli ZHR zgłosi do końca lutego 1995 r. akces do federacji, uzyska status członka założyciela, powiększając o swoich przedstawicieli Komitet Założycielski Federacji. W dniu 26.02.95 r. IV Walny

---

¹⁰ „Z jednej strony Stanisław Broniewski – Orsza przekonywał KPOH (w skład której wchodziły: FDC, NIKIH LS, SHK „Zawisza” i zjednoczony ZHR) do zjednoczenia, dla którego najlepsza formułą jest wstąpienie do ZHP, z drugiej trwały prace nad przekształceniem KPOH w Federację” (Raport, s. 560).

¹¹ Federacja Drużyn im. Cichociemnych [dopisek K.M.].

¹² Niezależny Krąg Instruktorów Harcerskich „Leśna Szkołka” [dopisek K.M.].

¹³ Polska Organizacja Harcerska [dopisek K.M.].

Zjazd ZHR poparł ideę FHP. Tym samym ZHR stał się czwartym członkiem założycielem Federacji (*Rys*, s. 560).

We wpisie o dodanie FHP do rejestru stowarzyszeń złożonym do Sądu Wojewódzkiego w Warszawie, określono m.in. następujące cele działalności:

- współpraca organizacji członkowskich i uczestniczących Federacji,
- występowanie w imieniu wszystkich organizacji członkowskich i uczestniczących Federacji wobec innych organizacji, instytucji i środowisk w kraju i za granicą, na zasadach określonych w Statucie,
- podejmowanie działań służących pomocą całemu ruchowi harcerskiemu w realizacji jego zadań i propagowanie w społeczeństwie ideałów harcerskich (*Odpis*, s. 562).

W dokumencie tym zaakcentowano dobrowolność uczestniczenia w pracach Federacji oraz pełną równoprawność organizacji członkowskich. Określono również, iż „dla realizacji swych celów programowych organizacje członkowskie czerpią z całego dorobku polskiego harcerstwa i w związku z tym w pracy swej mają prawo wykorzystywania tradycyjnych odznak i symboli harcerskich” (*Odpis*, s. 562).

W 1999 roku ZHR podczas VI Zjazdu Walnego podjął Uchwałę w sprawie zaproszenia ZHP do Federacji Harcerstwa Polskiego następującej treści „VI Walny Zjazd ZHR podtrzymuje wolę zaproszenia Związku Harcerstwa Polskiego do Federacji Harcerstwa Polskiego” (*Uchwała w sprawie*, s. 626).

ZHP zwlekał z odpowiedzią na uchwałę ZHR na tyle długo, że instruktorzy ze środowiska Hufca ZHP Kraków-Krowodrza wystosowali list otwarty, w którym proszono o „informację, czy naczelne władze ZHP przekazały naczelnym władzom ZHR (ewentualnie innym władzom naczelnym ZHP) swe uchwały (stanowiska) w odpowiedzi na uchwałę nr 4 VI Walnego Zjazdu” (*List otwarty*, 2001). W liście akcentowano:

Przy braku takich stanowisk (uchwał) prosimy o wyjaśnienie braku merytorycznej reakcji ze strony władz naczelnych ZHP ww. uchwałę. Prosimy o wybaczenie, iż zawczasu zaznaczymy, że ewentualne tłumaczenie, iż powyższa uchwała, być może, nie została przekazana formalnie naczelnym władzom ZHP, uznajemy, w dobie Internetu, za niepoważne i dyskwalifikujące. Trudno bowiem uznać za prawidłowy, brak zainteresowania członków władz ZHP, uchwałami zjazdu, drugiej po ZHP, pod względem wielkości, organizacji harcerskiej. Pragniemy także zaznaczyć, iż uważamy obecną formułę Federacji Harcerstwa Polskiego za nieodpowiadającą w pełni pozycji i powadze Związkowi Harcerstwa Polskiego. Jednak brak merytorycznej dyskusji w tej sprawie,

jeszcze bardziej powadze i interesom ZHP szkodzi. Brak rzeczowej reakcji na ww. uchwałę rodzi także podejrzenie, iż członkowie naczelnych władz ZHP, werbalnie deklarujący w imieniu ZHP wolę zjednoczenia harcerstwa, świadomie łamią Prawo Harcerskie, a tym samym i Statut ZHP. Ponieważ z ogólnie dostępnych danych wynika, iż Zjazd ZHR odbędzie się przed Zjazdem ZHP, oczekujemy, iż członkowie władz naczelnych ZHP zajmą merytoryczne stanowisko na najbliższych posiedzeniach władz, aby mogło się to stać podstawą ogólnozwiązkowej dyskusji, zarówno na temat ew. jedności harcerstwa (co być może, części członków ZHP, niestety, nie zainteresuje), jak i na temat postawy i aktywności członków władz naczelnych ZHP (co już winno interesować wszystkich), zwłaszcza w perspektywie zbliżającego się 32 Zjazdu ZHP (*List otwarty*, 2001).

W dniu 24 maja 2001 roku Naczelnik ZHP Wiesław Maślanka wystosował odpowiedź na list, w którym zaakcentował, iż:

w dniu 5 marca 2001 r. temat współpracy z innymi organizacjami harcerskimi był omawiany na zebraniu Głównej Kwatery. W dniu 22 maja 2001 r. odbyło się spotkanie władz naczelnych czterech organizacji harcerskich: Stowarzyszenia Harcerstwa Katolickiego „Zawisza”, Stowarzyszenia Harcerskiego, Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej i Związku Harcerstwa Polskiego, na którym miałem okazję przedstawić i przedyskutować stanowisko Głównej Kwatery i poznać stanowiska pozostałych organizacji.

To drugie spotkanie miało odbyć się znacznie wcześniej, ale było, nie z naszej winy, kilkukrotnie przekładane. Główna Kwatera ZHP akceptuje fakt istnienia w Polsce kilku zarejestrowanych organizacji harcerskich i sądzi, że w bliskiej przyszłości sytuacja ta nie ulegnie zmianie. Po latach wysiłków na rzecz zjednoczenia polskiego harcerstwa, uznaliśmy, że dzisiaj władze ZHP powinny skoncentrować się na potrzebach własnej organizacji, przed którą stoi wiele wyzwań, zwłaszcza w perspektywie zbliżającego się XXXII Zjazdu ZHP.

ZHP nie może dzisiaj przystąpić do Federacji Harcerstwa Polskiego, ponieważ nie odpowiada nam jej obecna konstrukcja. Przykładowe problemy, które widzimy to: fakt, że Federacja działa na obszarze wszystkich krajów świata, założenie, że Federacja miałaby stanowić reprezentację polskiego harcerstwa wobec międzynarodowego skautingu.

ZHP należy od pięciu lat do dwóch międzynarodowych organizacji skautowych – Światowej Organizacji Ruchu Skautowego (WOSM) i Światowego Stowarzyszenia Przewodniczek i Skautek (WAGGGS) i musi w swojej działalności respektować zasady tych organizacji.

Zgadzamy się w pełni z 4 punktem uchwały Rady Naczelnej ZHR z 25 lutego 2001 r. w sprawie współdziałania z innymi organizacjami harcerskimi i skautowymi, który mówi:

„Podstawową formą współpracy ZHR z organizacjami harcerskimi i skautowymi powinno być współdziałanie na poziomie drużyn harcerskich. Współdziałanie to powinno przebiegać zgodnie z przesłaniem Przyrzeczenia i Prawa

Harcerskiego o braterstwie skautowym, we wzajemnym szacunku, ze zrozumieniem i poszanowaniem suwerenności oraz odrębności współpracujących organizacji harcerskich”. Dostrzegamy potrzebę współdziałania również na poziomie krajowym. Sądzymy jednak, że dążenie do utworzenia wspólnej reprezentacji jest dzisiaj przedwczesne i mało realne. Cieszymy się, że rozpoczęty został cykl spotkań władz naczelnych wszystkich zainteresowanych organizacji. Spotkania takie będą, mamy nadzieję, służyć wymianie informacji i doświadczeń i mogą doprowadzić do uzgadniania stanowisk w konkretnych kwestiach (*List Naczelnika*, 2001).

W 2006 roku w Uchwale Naczelnictwa ZHR nr 183/1 stwierdzono:

Federacja Harcerstwa Polskiego powstała przed kilkunastu laty jako płaszczyzna współpracy krajowych organizacji harcerskich. Wobec braku zainteresowania przystąpieniem do niej przez ZHP oraz pomysłu na faktyczne formy funkcjonowania, w 2000 roku Federacja zaprzestała działalności, choć nigdy formalnie nie została rozwiązana (Uchwała Naczelnictwa, 2006).

Działalność FHP została zakończona formalnie, w dniu 1 stycznia 2016 roku, kiedy na mocy Ustawy¹⁴ została wykreślona z Krajowego Rejestru Sądowego¹⁵.

Wnioski

Zaprezentowane powyżej inicjatywy nie przyniosły wymiernych długotrwałych płaszczyzn rzecznictwa i współpracy dla działań wychowawczych różnych organizacji harcerskich i skautowych.

Poniżej umieszczono w tabeli¹⁶ zestawienie omówionych zagadnień, według przyjętych kryteriów analizy.

¹⁴ Art. 9. 2a. „Podmioty podlegające obowiązkowi wpisu do Krajowego Rejestru Sądowego zgodnie z przepisami ustawy, o której mowa w art. 1, które były wpisane do rejestru sądowego na podstawie przepisów obowiązujących do dnia wejścia w życie tej ustawy i które do dnia 31 grudnia 2015 r. nie złożyły wniosku o wpis do rejestru, uznaje się za wykreślone z rejestru z dniem 1 stycznia 2016 r. w przypadku, gdy wniosek o wpis złożony przed dniem 1 stycznia 2016 r. został po tej dacie zwrócony, odrzucony, oddalony albo postępowanie o wpis zostało umorzone, skutki określone w niniejszym przepisie oraz przepisach ust. 2b–2g i 2i powstają z dniem następującym po dniu zwrotu, odrzucenia, oddalenia wniosku albo umorzenia postępowania” (Ustawa, 1997).

¹⁵ Informację zweryfikowałam w Biurze Administracji i Spraw Obywatelskich miasta stołecznego Warszawy, w dniu 17 czerwca 2020 roku.

¹⁶ Oprócz apelu z marca 2020 roku.

Tabela 1.

Wybrane cechy Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich i Federacji Harcerstwa Polskiego w latach 1990–2016

Nazwa	Komisja Porozumiewawcza Organizacji Harcerskich	Federacja Harcerstwa Polskiego
Okres funkcjonowania	1990–1994	1995–2000/2016 (formalnie)
Organizacje tworzące	<p><u>1990</u> Polska Organizacja Harcerska, Stowarzyszenie Harcerstwa Katolickiego „Zawisza”, Związek Harcerstwa Polskiego-1918, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej.</p> <p><u>1994</u> Federacja Drużyn im. Cichociemnych, Niezależny Krąg Instruktorów Harcerskich „Leśna Szkołka”, Polska Organizacja Harcerska, Stowarzyszenie Harcerstwa Katolickiego „Zawisza”, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej.</p>	Federacja Drużyn im. Cichociemnych, Niezależny Krąg Instruktorów Harcerskich „Leśna Szkołka”, Polska Organizacja Harcerska, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej.
Cel działalności	<p>Służba na rzecz „budowaniu jedności harcerstwa, forum współpracy autentycznych organizacji harcerskich w kraju i na świecie. Organizacji, pragnących wychować polską młodzież w duchu tradycyjnych ideałów harcerskich wyrażonych w prawie i przyrzeczeniu harcerskim” (<i>Uchwała o powołaniu</i>, s. 224). Celem było stworzenie forum współpracy tych organizacji.</p> <p>W skład Komisji z głosem doradczym mógł wchodzić przedstawiciel Ministerstwa Edukacji Narodowej.</p> <p>Decyzje Komisji Porozumiewawczej dotyczyły jedynie kwestii współpracy organizacji wchodzących w jej skład i nie ingerowały w wewnętrzne sprawy organizacji.</p> <p>Zakładano, że Komisja mogła opiniować sprawy dotyczące organizacji wchodzących w jej skład na życzenie władz państwowych, innych organizacji, instytucji itp.</p> <p>Komisja miała kontakt z Międzynarodowym Biurem Skautowym i Międzynarodowym Biurem Skautek oraz zaproponowała formę współpracy z Międzynarodowymi biurami do akceptacji organizacji harcerskich i skautowych (<i>Zasady</i>, s. 229).</p>	<p>Współpraca organizacji członkowskich i uczestniczących Federacji.</p> <p>Występowanie w imieniu wszystkich organizacji członkowskich i uczestniczących Federacji wobec innych organizacji, instytucji i środowisk w kraju i za granicą, na zasadach określonych w Statucie.</p> <p>Podejmowanie działań służących pomocą całemu ruchowi harcerskiemu w realizacji jego zadań i propagowanie w społeczeństwie ideałów harcerskich.</p>

Źródło: opracowanie własne.

Organizacje harcerskie i skautowe w Polsce mają dość silną pozycję jako potencjalni partnerzy wychowawczy. Ruch harcerski mieścił się w pierwszej dziesiątce instytucji, które cieszą się największym zaufaniem społecznym od lat (*Załącznik*, 2018). Badania Centrum Badania Opinii Społecznej z lat 2002–2018¹⁷ pokazują, że procent zaufania do harcerstwa oscylował pomiędzy 70 a 85. W innych badaniach zleconych¹⁸ przez ZHP w drugiej połowie 2019 roku¹⁹ harcerstwo znalazło się na drugim miejscu zaufania respondentów (*Materiały*, 2019). W tym badaniu poproszono o wymienienie znanych organizacji harcerskich – znanych, chociażby tylko ze słyszenia. Respondenci wymienili następujące: ZHP (82%), ZHR (37%), Leśna Szkołka (16%), Skauci Króla (12%), SHK/FSE (9%), nie znam żadnej (12%) (*Materiały*, 2019).

Pozycję organizacji harcerskich podkreślono również chociażby w zapisach ustawy Prawo oświatowe, w której stwierdzono m.in.: „System oświaty wspierają organizacje pozarządowe, w tym organizacje harcerskie”²⁰ (Ustawa Prawo oświatowe, art. 3.1).

Społeczne i instytucjonalne zaufanie dla działalności harcerskiej mogłoby pomóc w tworzeniu płaszczyzn rzecznictwa i współpracy dla działań wychowawczych organizacji harcerskich i skautowych. Jednakże organizacje te nie potrafią wyjść poza partykularyzm swych grup. Nie rozwiązały one przede wszystkim konfliktów, które powstały w wyniku braku uzgodnienia stanowisk w sprawie przeszłości ruchu harcerskiego, skautowego czy danych organizacji.

Czy w 2022 roku organizacje harcerskie, skautowe są już na takim poziomie rozwoju instytucjonalnego, że będą potrafiły wyjść poza dotychczasowe utarte schematy postępowania? Czy doświadczenia z działań podejmowanych – czasem wspólnie podczas ostatnich sytuacji kryzysowych: pandemii koronawirusa SARS-CoV-2²¹, sytuacji na granicy, wojny w Ukrainie, pozwolą na wypracowanie

¹⁷ Po 2018 roku CBOS opublikował kolejne badania na temat zaufania społecznego, w których analizowano jedynie zaufanie do instytucji życia publicznego, nie uwzględniano organizacji harcerskich.

¹⁸ Przeprowadzonych przez Ogólnopolski Panel Badawczy Ariadna. W badaniu udział wzięło 1043 osób. Grupa dorosłych w wieku 18–50 lat posiadających dzieci reprezentatywna ze względu na płeć, wiek oraz wielkość miejscowości zamieszkania.

¹⁹ W których zapytano również m.in. o stopień zaufania do wymienionych instytucji i organizacji.

²⁰ Oraz stworzono możliwości, zob. art. 68.1.9, 69.3a, 86.1 (Ustawa Prawo Oświatowe).

²¹ W marcu 2020 roku w czasie trwania pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 wystosowały wspólny apel do członków swoich organizacji, o następującej treści: „Druhny i Druhowie! Zwracamy się do Was w chwili, gdy wszyscy przeżywamy niepokój w obliczu zagrożenia epidemicznego, ogarniającego cały świat. Wobec troski o zdrowie naszych bliskich i podopiecznych mamy szczególny obowiązek, aby zachować spokój i wykazać się harcerską odpowiedzialnością oraz dyscypliną. Mając na uwadze harcerskie zawołanie «Czuwaj!», pozostaniemy uważni na siebie i drugiego człowieka. Bądźmy empatyczni, ostrożni i wyrozumiali. Ruch harcerski i skautowy, reprezentowa-

nowych, innych płaszczyzn współpracy i rzecznictwa na rzecz działań wychowawczych? Być może przyczynią się też do tego doświadczenia podczas realizacji rządowego *Programu wsparcia rozwoju organizacji harcerskich i skautowych na lata 2018–2030*.

Podczas 42²² Zjazdu ZHP²³ Przewodniczącą ZHR²⁴ Karol Siergiej mówił o przeszłości, teraźniejszości, przyszłości i:

Przytoczył cytaty z książki Anny Niemczynow „Rodzina jest jak gałęzie drzewa. Wszyscy rośniemy w innych kierunkach, lecz zawsze łączą nas korzenie” i powiedział, że choć organizacji harcerskich jest wiele, to ruch harcerski jest jeden i to, co nas łączy, jest ważniejsze niż różnice, które między nami występują. Sytuacje wychowawcze, w jakich spotkały się nasze organizacje w obliczu pandemii i wojny w Ukrainie, służba na granicy, wspólne działania w ramach ROHiS spowodowały, że odeszliśmy od sporów, pozycjonowania się, bo kluczowy jest ruch – i to jest dobre (Jankowska, 2022, s. 14–15).

Dalej „zwrócił się z prośbą również w imieniu ZHPpgK, ZHP na Litwie i Harcerstwa Polskiego w Ukrainie, żeby można było podjąć rozmowy, które umożliwiłyby rozszerzenie polskiego członkostwa w światowym skautingu o te organizacje” (Jankowska, 2022, s. 15).

Czy kolejnym pokoleniom uda się stworzyć trwałe, efektywne płaszczyzny rzecznictwa i współpracy dla działań wychowawczych? To zależy od wielu czynników, również umiejętności dopuszczenia do tych działań młodych członków harcerskich i skautowych organizacji – nie „skażonych” wcześniejszymi doświadczeniami bezowocnej współpracy.

---

ny przez nasze organizacje, jest gotowy do służby i zgodnego współdziałania na rzecz wspólnoty obywateli Rzeczypospolitej.

Służba ta wyrażać się powinna przede wszystkim poprzez działania informacyjne i profilaktyczne adresowane do harcerki i harcerzy, ich rówieśników i rodzin. Dzielcie się tylko sprawdzonymi informacjami, starannie sprawdzajcie źródła i wspierajcie innych w tych trudnych chwilach. Jako harcerze i skauci ściśle współpracujemy z władzami państwowymi i samorządowymi po to, aby wspólnie wypracować możliwe do podjęcia przez pełnoletnich członków naszych organizacji pola służby, zapewniając im osobiste bezpieczeństwo i stwarzając możliwości niesienia pomocy tym, którzy jej najbardziej potrzebują i bardzo liczą na harcerską i skautową pomocną dłoń. Prosimy Was, abyście stosowali się do oficjalnych zaleceń organów państwowych, współpracowali ze sobą, a przede wszystkim – zachowali spokój i harcerską pogodę ducha. Czuwaj!

NKIH «Leśna Szkołka»; «Skauci Europy» SHK Zawisza; Royal Rangers Polska; Stowarzyszenie Harcerskie; Skauci Króla; Związek Harcerstwa Polskiego; Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej” (*Gotowi do służby*).

²² Który odbywał się w dniach 19–22 maja 2022 roku.

²³ Najliczniejszej organizacji harcerskiej w Polsce.

²⁴ Drugiej najliczniejszej organizacji harcerskiej w Polsce.

Bibliografia

- Jankowska H. (2022). Zjazd dzień po dniu. *Czuwaj*, 6–7, 10–19.
- Marszałek K. (2016). *Dziedzictwo, którego nie można odrzucić. Próba interpretacji wybranych źródeł z lat 1918–2015 do dziejów Związku Harcerstwa Polskiego*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek K. (2018). *Harcerska lista (nie)obecności. Analiza polskiej bibliografii harcerstwa za lata 1989–2017*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek K. (2019). Pedagogie stowarzyszeń zwykłych harcerskich i skautowych w świetle ewidencji stowarzyszeń zwykłych. Raport z badań. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 134–154.
- Marszałek K. (2023). Przyczynek do próby opracowania spisu organizacji harcerskich i skautowych w latach 1909–1988, na ziemiach polskich i terytorium Polski, na podstawie wybranych publikacji. *Harcerz Rzeczypospolitej, Internetowe czasopismo Ruchu harcerskiego*, 1–2. Zaczepnięte 29 września 2023. Strona internetowa https://hr.bci.pl/articles.php?article_id=755
- Marszałek K. (2014a). *Wybór źródeł do dziejów ZHP. T. 2. Walka, sowietyzacja, odwilż, kryzys i upadek (1944–1988)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek K. (2014b). *Wybór źródeł do dziejów ZHP. T. 3. Odrodzenie ruchu harcerskiego, trudne lata demokracji (1989–2014)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek K. (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej. T. 1. Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Paćłowski P. (2005). *Gra o harcerstwo*. Warszawa: Stowarzyszenie Wychowawców ELEUSIS.
- Rubacha K. (2008). *Metodologia badań nad edukacją*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.

Materiały źródłowe

- Gotowi do służby*. Zaczepnięte 3 marca 2020. Strona internetowa <https://zhp.pl/2020/gotowi-do-wspolnej-sluzby/>
- Informacja o powstaniu Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich wysłana do Księdza Kardynała Józefa Glempa, Prymasa Polski*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*.

- T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 220). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Informacja o spotkaniu w sprawie Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 227). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Informacja Wojciech Hausner, ZHR a WOSM i WAGGGS. Zdarzenia – decyzje – dokumenty –1991–1993*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 448). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- List Naczelnika ZHP Wiesława Maślanki do Druha hm. Kazimierza Dziedzica Komendant Hufca Kraków-Krowodrza*, L.dz. 2001/880/NM Warszawa, 24 maja 2001 r. Zaczerpnięte 17 czerwca 2022. Strona internetowa http://www.hr.bci.pl/articles.php?article_id=518
- List otwarty instruktorów Hufca ZHP Kraków-Krowodrza do władz naczelnych ZHP*, z dnia 19 lutego 2001 r. Zaczerpnięte 17 czerwca 2022. Strona internetowa http://www.hr.bci.pl/articles.php?article_id=518
- Materiały od rzeczniczki prasowej ZHP Martyny Kowackiej, przesłane do autorki drogą mailową październik-listopad 2019 roku*. Pokazywane również podczas XLI Nadzwyczajnego Zjazdu ZHP w dniach 26–27 października 2019 roku.
- Notatka ze spotkania małych organizacji harcerstwa polskiego*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 435). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Notatki ze spotkań 15 lipca i 28 sierpnia*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 225–226). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Uchwała Naczelnictwa ZHR nr 183/1, Stanowisko ZHR z dnia 4 października 2006 r. w sprawie stosunku wobec ZHR w Kanadzie*.
- Uchwała nr 138/2018 Rady Ministrów z dnia 2 października 2018 r., w sprawie przyjęcia programu wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego pod nazwą „Rządowy Program Wsparcia Rozwoju Organizacji Harcerskich i Skautowych na lata 2018–2030”*. Zaczerpnięte 18 czerwca 2020. Strona internetowa <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/komit/5615,Rzadowy-Program-Wsparcia-Rozwoju-Organizacji-Harcerskich-i-Skautowych-na-lata-20.html>
- Uchwała o powołaniu Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rze-*

- czyzospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 224). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Uchwała w sprawie zaproszenia ZHP do Federacji Harcerstwa Polskiego*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 626). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. – Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. 1989 nr 20 poz. 104).
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. 2021 poz. 1082; 2022 poz. 655, 1079, 1116, 1383).
- Ustawa z dnia 20 sierpnia 1997 r., Przepisy wprowadzające ustawę o Krajowym Rejestrze Sądowym (Dz.U. 1997 nr 121 poz. 770; 2000 nr 114 poz. 1194; 2002 nr 1 poz. 2; 2003 nr 217 poz. 2125; 2010 nr 106 poz. 671; 2013 poz. 1622; 2014 poz. 1924; 2019 poz. 2421).
- Ustawa z dnia 23 lutego 1990 r. o zmianie ustawy – Prawo o stowarzyszeniach i ustawy o szkolnictwie wyższym (Dz.U. 1990 nr 14 poz. 86).
- Odpis postanowienia Sądu Wojewódzkiego w Warszawie o wpisaniu do rejestru stowarzyszeń FHP*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 562). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Porozumienie bratnich organizacji*. Zacierpnięte 19 czerwca 2022. Strona internetowa http://niepodlegla.zhr.pl/wp-content/uploads/2018/04/Niepodlegla_Porozumienie-bratnich-organizacji-harcerskich.pdf
- Rys historyczny Federacji Harcerstwa Polskiego*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 558). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Załącznik do uchwały nr 138/2018 Rady Ministrów z dnia 2 października 2018 r. „Rządowy Program Wsparcia Rozwoju Organizacji Harcerskich i Skautowych na lata 2018–2030*, s. 13. Zacierpnięte 19 czerwca 2022. Strona internetowa <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/rada-dzialalnosci-pozyt/uchwaly/4608,Uchwaly.html>
- Zasady działania Komisji Porozumiewawczej Organizacji Harcerskich*. W: K. Marszałek (2017). *Wybór źródeł do dziejów Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*. T. 1. *Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989–1999)* (s. 229). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.